

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Чернецький О.К. Слідчий експеримент у кримінальному судочинстві: тактика і психологія: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Олег Костянтинівич Чернецький. – Х., 2013. – 19 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: Перун, 2009. – 1736 с.
4. Когутич І.І. Форми експерименту у кримінальному провадженні / І.І. Когутич // Криміналістические и судебные экспертизы. – 2013. – Вып. 58 (1). – С. 158–168.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.С. Шумила. – К.: Юстиніан, 2012. – 1224 с.
6. Балицький Т.М. Виникнення та розвиток ідеї слідчого експерименту / Т.М. Балицький // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2013. – № 6–3, том 2. – С. 104–105.
7. Слідчі (розшукові) дії: навч. посібник / О.В. Авраменко, Р.І. Благута, Ю.В. Гуцуляк та ін.; за заг. ред. Р.І. Благуті та Є.В. Пряхіна. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 416 с.
8. Янковий М.О. Морально-етичні засади тактики слідчих (розшукових) дій у світлі вимог нового КПК України / М.О. Янковий // Південноукраїнський правничий часопис. – 2013. – № 3. – С. 173–175.
9. Чаплинська Ю.А. Слідчий експеримент (організаційний аспект) / Ю.А. Чаплинська // Криміналістичний вісник. – 2013. – № 1(19). – С. 43–48.
10. Калганова О.А. Підготовчі дії до проведення слідчого експерименту / О.А. Калганова, Т.М. Балицький // Актуальні питання держави і права. – 2014. – С. 407–412.
11. Чернецький О.К. Підготовка до проведення слідчого експерименту / О.К. Чернецький // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – 2011. – Том 24 (63). Серия «Юридические науки». – С. 345–350.
12. Балицький Т.М. Учасники слідчого експерименту у кримінальному провадженні України / Т.М. Балицький // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Вип. 1 (Том 3). – С. 121–124.
13. Ароцкер Л.Е. Следственный эксперимент в советской криминалистике: автореф. ... дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Л.Е. Ароцкер. – Х., 1951. – 17 с.
14. Чернецький О.К. Результати слідчого експерименту та їх доказове значення / О.К. Чернецький // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – 2013. – Том 26 (65). Серия «Юридические науки». – С. 464–471.

УДК 343 (045)

ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФА У РОЗСЛІДУВАННІ НЕРОЗКРИТИХ ЗЛОЧИНІВ МИНУЛИХ РОКІВ

THE EFFECTIVENESS OF USE OF THE POLYGRAPH IN INVESTIGATING UNSOLVED CRIMES OF PAST YEARS

Мотлях О.І.,

*доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Науково-навчального інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ*

У статті досліджується питання місця психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа у розслідуванні нерозкритих злочинів минулих років. Аналізуються особливості проведення цієї експертизи на основі використання ідеальних та матеріальних слідів відображення, які формують у пам'яті людини уявні образи, в тому числі, пов'язані з конкретною подією вчиненого кримінального правопорушення.

Ключові слова: поліграф, експерт-поліграфолог, психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа, відкрите кримінальне провадження, ідеальні та матеріальні сліди відображення.

В статье рассматриваются вопросы места психофизиологической экспертизы с использованием полиграфа в расследовании нераскрытых преступлений прошлых лет. Анализируются особенности проведения этой экспертизы с использованием идеальных и материальных следов отображения, которые формируют в памяти человека воображаемые (идеальные) образы, в том числе, связанных с конкретным событием совершенного уголовного правонарушения.

Ключевые слова: полиграф, эксперт-полиграфолог, психофизиологическая экспертиза с использованием полиграфа, открытое уголовное производство, идеальные и материальные следы отображения.

The article examines place of psycho-physiological examination using polygraph in investigating unsolved crimes of the past years. Analyzes features of this examination using ideal and material traces display that form in human memory imaginary (ideal) images, including those related to a specific event of criminal offenses.

Key words: polygraph expert polygraph, psychophysiological examination using polygraph open criminal proceedings, ideal and material traces display.

Постановка проблеми та її актуальність. Процедура розслідування вчинених кримінальних правопорушень є складною процесуальною діяльністю, яка передбачає комплексне застосування спеціальних знань, умінь, досвіду, практики відповідних суб'єктів, які уповноважені

процесуальним законом здійснювати досудове слідство, а також залучення фахівців, що сприятимуть належному його проведенню в межах відкритого кримінального провадження. Априорі запорукою своєчасного та якісного розслідування вчинених кримінальних правопорушень є фа-

хова організація і планування всього процесу досудового слідства, і проведення конкретних слідчих (розшукових) дій, та інших процесуальних заходів із застосуванням науково-технічних засобів, у тому числі й поліграфа. Варто зазначити, що використання цього приладу у правоохоронній діяльності України, зокрема в кримінальному судочинстві, демонструє важливість отриманих за допомогою його даних для процесу розслідування зареєстрованих в ЄРДР¹ кримінальних правопорушень, особливо в нерозкритих злочинах минулих років.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження основних засад цього питання знайшло відображення у наукових працях вітчизняних та зарубіжних вчених: О.В. Бєлюшиної, В.К. Весельського, А.А. Бови, В.О. Варламова, В.Я. Дідика, А.В. Іщенко, Н.С. Карпова, Я.В. Комісарової, Р.І. Могутина, В. В. Семенова, Д.П. Падуна, В.В. Пясковського, Л.Д. Удалової та ін.

Метою цієї статті є аналіз питання щодо місця поліграфа та отриманих за допомогою його криміналістично-значущих даних для досудового слідства у зв'язку з розслідуванням нерозкритих злочинів минулих років.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі **задачі**:

- висвітлити окремі питання використання поліграфа у вітчизняному кримінальному судочинстві;
- акцентувати увагу на основоположних засадах теорії пізнання криміналістики та психології, які є ключовими для процедури організації і проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа;
- показати ефективність застосування поліграфа у складних категоріях злочинів, а саме, в розслідуванні нерозкритих злочинів минулих років.

Виклад основного матеріалу. Сучасна вітчизняна практика розслідування зареєстрованих в ЄРДР кримінальних правопорушень засвідчує можливість та доцільність, а у деяких випадках і необхідність, використання поліграфа у складних категоріях вчинених злочинів, за якими відкрито кримінальні провадження. Науково обґрунтовано, що поліграф – це як комп'ютерний апаратно-програмний комплекс, який дає змогу відслідковувати динаміку психофізіологічних реакцій досліджуваної особи при застосуванні поліграфологом тестових запитань (стимулів) та перетворення отриманих фізіологічних показників активності в електричні сигнали, що відображаються у вигляді графіків (поліграм) [1, с.100].

Однак слід визнати, повноцінний процес застосування цього приладу у кримінальному провадженні гальмується, і фактично причиною тому є відсутність законодавчого закріплення поліграфа як легітимного науково-технічного засобу в Україні. Але поступове використання поліграфа у вітчизняному кримінальному судочинстві в найближчому майбутньому потребуватиме такого нормативно-правового регулювання. Прийняття окремого закону вирішить низку питань, зокрема конкретизує сферу та порядок застосування цього науково-технічного приладу, й визначить місце отриманих результатів психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа в системі доказів у кримінальному процесі. Нині ж поліграф у кримінальному судочинстві здебільшого використовується у криміналістичному та слідчому напрямках. Перший (криміналістичний) створює можливість:

- звузити коло підозрюваних і, можливо, причетних осіб до події розслідуваного злочину;
- визначити ймовірну роль підєкспертного в організації, підготовці та вчиненні конкретного злочину;
- оцінити достовірність інформації, яка повідомляється підєкспертним, і на її основі висунути обґрунтовану версію щодо розслідуваної події в цілому чи окремих її обставин;

– здобути оперативно-значущу інформацію, яку в інший спосіб отримати неможливо;

– отримати фактичні дані, матеріальні докази та інші дані для своєчасного проведення оперативно-розшукових дій і слідчих заходів, а також для виявлення, припинення, запобігання й розкриття злочинів тощо.

Другий (слідчий) є значимим під час проведення слідчих (розшукових) дій і допомагає визначити:

- достовірність показань підєкспертного щодо обставин конкретного злочину;
- коло осіб, причетних до злочину, або тих, які володіють інформацією відносно конкретного кримінального правопорушення;
- місцезнаходження матеріальних доказів на місцевості та в приміщенні, в тому числі і безпосередньо під час обшуку;
- правдивість показань свідків, достовірність даних, отриманих від очевидців, потерпілих чи заявників тощо [2].

Означені вище напрямки використовуються комплексно як під час проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, так і інших процесуальних заходів із метою належного розслідування відкритого кримінального провадження у вчиненому та зареєстрованому в ЄРДР кримінальному правопорушенні.

Однак у колі практиків доволі часто постає питання щодо ефективності застосування поліграфа у розслідуванні нерозкритих злочинів минулих років, оскільки перебіг часу міг негативно позначитися на відтворенні в деталях картини кримінального правопорушення і часткової втраті слідів відображення. Для того, щоб дати вичерпну відповідь на дане запитання, вважаємо, що необхідно звернутися до основ теорії пізнання криміналістики та психології. Так, у науці криміналістиці зазначено, що сліди злочину прийнято поділяти на матеріальні та ідеальні. Матеріальні сліди – це об'єкти матеріального світу, які можна кількісними показниками та якісними характеристиками визначити, побачити, описати, виміряти, вилучити тощо. Ідеальні сліди – це сліди відображення, які залишилися в пам'яті людини (потерпілого, свідка, підозрюваного, обвинуваченого тощо), як результат сприйняття, запам'ятовування та відтворення конкретної інформації, пов'язаної з подією злочину. В основі такого поділу лежить традиційний для філософії і психології підхід взаємодії суб'єкта з навколишнім світом, а саме на: суб'єктний – взаємодія з «живим» (соціальним), та об'єктивним – взаємодія з «неживим» (натуральним) об'єктом. Ці базові складові знаходять безпосереднє відображенням в криміналістичній трасології, яка розмежує сліди злочину на дві частини – широкому та вузькому значеннях. Перші відображають будь-яку зміну, зникнення, появу будь-чого на місці події, і вони називаються слідознавством. Другі – характеризують відображення зовнішньої будови одного об'єкта на іншому внаслідок їх взаємодії і називаються власне трасологією. **Трасологія** (від франц. *trace* – слід і від грец. *logos* – слово, вчення; букв. – вчення про сліди) – галузь криміналістичної техніки, яка вивчає теоретичні основи слідотворення, закономірності виникнення слідів, що відображають механізм вчинення злочину, розробляє рекомендації щодо застосування методів і засобів вивчення слідів, їх вилучення та дослідження з метою визначення обставин, що мають суттєве значення для розслідування та попередження злочинів [3, с. 104].

Теоретичною основою слідознавства є положення філософського вчення про відображення та пізнання навколишнього світу. Люди, тварини, речі, предмети, документи, тобто будь-який суб'єкт або об'єкт, пов'язаний з подією злочину, так чи інакше матиме власний слід відображення в конкретній події вчиненого злочину. Зміни в неживій природі, як форма відображення злочину, досить часто проявляється у вигляді слідів-відображень: відбит-

¹ ЄРДР – Єдиний реєстр досудових розслідувань.

ків індивідуальних особливостей (переважно зовнішньої будови) взаємодіючих об'єктів; пошкодження, руйнування, деформації об'єктів; поділу об'єктів на частини тощо. Такого змісту сліди, механізм їх утворення, засоби, прийоми, методи збирання і дослідження з метою з'ясування обставин, значимих для розслідування та попередження злочинів, і вивчає криміналістична трасологія.

З позиції науки психології науково доведено, що слід пам'яті людини (ідеальний слід відображення) як психологічний процес складається з трьох основних стадій: сприйняття, запам'ятовування та відтворення. Дві перші стадії формують у нервовій тканині головного мозку людини нервові зв'язки (утворення). Уявні образи минулого зберігаються в клітинах мозку у вигляді так званих асоціативних зв'язків. Запам'ятовування, як і сприйняття, має вибіркового характеру, тому людина запам'ятовує не все, що сприймає, а тільки те, що викликає в неї глибоке хвилювання або ж має для неї істотне значення. На повноту запам'ятовування інформації та тривалість її зберігання впливають:

- умови сприйняття;
- вид пам'яті (зорова, слухова, емоційна, рухова);
- наявність установки на зберігання сприйнятого у пам'яті;
- час, що минув з моменту сприйняття;
- стан здоров'я;
- вік;
- характер людини [4, с. 157].

Здебільшого особи, які перебувають у певному процесуальному статусі щодо події кримінального провадження, значною мірою володіють знаннями, в тому числі й нерозкритих злочинів минулих років, але не завжди виявляють бажання це демонструвати з певних зацікавлених мотивів. Більше того, їх пам'ять пройшла актуалізацію щодо важливих питань, пов'язаних із кримінальним провадженням у межах проведених конкретних слідчих (розшукових) дій, зокрема допиту, на основі комунікативного спілкування (**комунікація** – від лат. *communication* – зв'язок, спілкування) та діяльності, пов'язаної з нею [5].

Таке комунікативне спілкування є обов'язковим елементом (складовою) як конкретної слідчої (розшукової) дії, так і процесу проведення психофізіологічної експертизи щодо перевірки важливих для слідства криміналістичних даних від підекспертного на поліграфі. Воно де в чому є схожим із слідчим допитом, зокрема спілкуванням слідчого і допитуваної особи, використовуючи комунікативну діяльність. Хоча в решті – це є два різні за змістом та формою заходи, один із яких є процесуально визначений та закріплений нормативно-правовими документами, а інший перебуває на етапі становлення та легітимізації. Оскільки призначення та проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа направлено на встановлення обставин конкретного кримінального правопорушення, що розслідується уповноваженими процесуальними органами та особами, відповідно у визначеному трактуванні спілкування слід розуміти як сторону діяльності або ж її елемент. Коло завдань, що вирішується під час проведення названої вище експертизи, визначається, виходячи з необхідності винесення суджень, по-перше, про наявність (відсутність) у пам'яті людини уявних образів, пов'язаних із подією злочину, які слугували підставами для проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа; по-друге, про обставини формування в пам'яті людини уявних образів конкретного кримінального правопорушення. Об'єктами такої експертизи будуть виступати фізіологічні прояви перебігу психічних процесів, що відображають здатність людини до запам'ятовування, збереження і подальшого відтворення інформації про будь-яку подію [6, с. 54–65].

Тому при проведенні досудового розслідування конкретного кримінального правопорушення, вивченні різних

засад комунікації завжди необхідно керуватися принципом єдності спілкування та діяльності. Він дає можливість забезпечити повноту і об'єктивність з'ясування обставин вчиненої події злочину. Для цього експерту-поліграфологу необхідно зосередитися на вивченні комунікативної сторони спілкування з підекспертною особою, яка дала письмову добровільну згоду на проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа відносно правдивості її показів, наданих раніше досудовому слідству. Вивчення комунікативної сторони спілкування в процесі розслідування складних злочинів, у тому числі й нерозкритих із минулих років, можна розглядати як окремий випадок пізнання явищ об'єктивного світу. При тому отримання достовірних даних від підекспертного під час проведення психофізіологічної експертизи на поліграфі слід трактувати як один із напрямків роботи досудового слідства для збирання значущої інформації за допомогою методів, розроблених наукою та апробованих практикою розслідування кримінальних правопорушень. Отримання криміналістично-значимої інформації через комунікативну діяльність суб'єктів кримінального судочинства безпосередньо пов'язане як з вербальними, так і невербальними видами спілкування: **вербальне** (від лат. *verbalis* – словесний), що здійснюється за допомогою мовних засобів, які сприймаються на слух, і **невербальне** (від лат. *nonverbalis* – мова жестів) – як взаємодія між людьми без використання такої комунікації, через обмін невербальними посланнями та їх інтерпретацією в окремо взятій ситуації [7, с. 68–69].

Невербальна комунікація є менш значимою для слідства, адже міміка, жестикуляція, «контакт очима» не може замінити живого (вербального) спілкування, виразити оціночне ставлення особи до події, явища, факту [8, с. 358]. Однак невербальна комунікація, як складова спілкування, передбачає безперервну переробку інформації, що циркулює між суб'єктами. Йдеться про складний процес передачі, прийому та інтерпретації й перетворення інформації, яку здійснюють учасники кримінального судочинства за допомогою несловесних засобів спілкування. При цьому ступінь опосередкованого сприйняття інформації, вираженого невербальною формою, є такою, що одержується учасниками кримінального процесу за допомогою органів почуттів (органолептичними методами), а також отримується від осіб через використання спеціальних технічних засобів (інструментальними методами), до яких належить і поліграф як спеціальний психофізіологічний апаратно-програмний комплекс. **Психофізіологія** (з англ. *Psychophysics*) – галузь психології, що досліджує функціональні та кількісні співвідношення між фізичними стимулами та сенсорними (чуттєвими) відчуттями [9].

Знання психофізіології трансформуються у психодіагностику особи під час розслідування кримінального правопорушення, в тому числі нерозкритих злочинів минулих років. Потреба в цих знаннях виникає внаслідок необхідності слідчого та експерта-поліграфолога бути обізнаним про учасника кримінального процесу, відносно якого існує підозра щодо його причетності до події конкретного кримінального правопорушення чи володіння ним певними знаннями про розслідуваний злочин. Використовуючи знання психофізіології, ми фактично намагаємося відслідковувати сукупність уявних (ідеальних) образів, що сформувалися в пам'яті людини у вигляді певного комплексу відносно розслідуваної події злочину. Штучна активація одного з елементів комплексу, незалежно від волі суб'єкта, автоматично відтворює у його свідомості інші елементи, що відображаються на поведінці людини. Психофізіологічні реакції на відповідні тестові питання (стимули), застосовувані експертом-поліграфологом до підекспертного під час проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа, виникають у зв'язку із знаннями особи про обставини події вчиненого злочину і слугують важливою криміналістично-значимою інформацією для

його належного розслідування. Хоча частково отримувати такого змісту інформацію невербальними каналами спілкування співробітниками правоохоронних органів можуть і самостійно, незалежно від волевиявлення осіб, які нею володіють, завдяки відносній простоті використання органолептичних методів (незважаючи на те, що ефективність їх застосування певною мірою обмежується почуттєво-сенсорними системами людини). Натомість використання інструментальних методів психодіагностування особи, розширюючи межі людського сприйняття, дає можливість знизити рівень суб'єктивізму при отриманні та аналізі інформації, вираженої невербальною формою, але за умови наявності у фахівця спеціальних знань у галузі психофізіології. Тому один із інструментальних методів отримання інформації невербальними каналами спілкування знаходить відображення в основах психофізіологічного методу «детекції брехні» з використанням поліграфа. Доцільність такого методу визначається існуванням так званого психофізіологічного феномена, суть якого полягає в тому, що стимул (слово, предмет, фотографія тощо) містить в конкретній ситуації інформацію про подію, образ якого закарбувався в пам'яті людини і викликає стійкі фізіологічні реакції, що перевищують реакції на пред'явлене за аналогічних умов на однорідні стимули, які не пов'язані з даною подією і не є для опитуваного значимою інформацією [10, с. 208–213].

Існуючі методики вербального та невербального комунікативного спілкування, які поєднують у собі словесне мовлення з одночасним пред'явленням підекспертній особі фотозображень ділянок місцевості, предметів, об'єктів, у тому числі людей, що дають можливість досягти поставленого результату, навіть у випадку розслідування нерозкритих злочинів минулих років. За умови наявності в пам'яті підекспертного ідеальних слідів відображення події минулого, яка розслідується, застосовані спеціальні стимули експерт-поліграфологом проявлять інформаційні сліди відображення та вкажуть на їх походження. Як результат, стійкі психофізіологічні реакції підекспертного зафіксує поліграф, а кількість повторів одного й того ж запитання експерт-поліграфологом у різних тестових варіаціях зменшить імовірність ознак випадкового збігу даних, отриманих на комп'ютерних поліграмах. На основі проявлених і зафіксованих поліграфом емоцій організмом людини експерт-поліграфолог готує висновок експерта відносно результатів проведеної експертизи в межах завдання, поставленого перед ним досудовим слідством. Натомість, підготовлений висновок експерта може бути як: категоричним умовним, вірогідним так і тим, що не становитиме можливості для прийняття однозначного рішення по суті проведеної психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа. Однак за будь-якої ситуації у висновку експерт-поліграфолог має обов'язково зробити детальний опис виконаного завдання з обґрунтованим ви-

кладом змісту вступної, описової та заключної частини проведеної ним експертизи без зазначення обвинувачень чи виправдань підекспертного. Додатково наголошуємо, що в компетенцію експерта-поліграфолога не входить формулювання висновку щодо винуватості чи невинуватості, а також причетності чи непричетності підекспертної особи до розслідуваної події кримінального правопорушення. Лише органи, які здійснюють досудове слідство, наділені таким правом із позиції кримінального процесу. Вони ж на основі зібраних об'єктивних матеріалів кримінального провадження у судовому порядку оцінюють винуватість чи невинуватість особи у конкретному кримінальному злочині [11, с. 508–509].

У змісті підготовленого висновку експерт-поліграфологом має бути відображено, чи:

– виявлені в пам'яті підекспертної особи перевірені дані на поліграфі відносно уявного образу, пов'язаного з конкретним кримінальним правопорушенням, у тому числі нерозкритого злочину минулих років, і яким чином він вплинув на формування ідеального сліду відображення. У цьому випадку експерт-поліграфолог може викласти детальне обґрунтування того, які саме застосовані ним питання (стимули) дали можливість запустити фізіологічні процеси організму людини і відреагувати на них. Тобто показати причинно-наслідковий зв'язок між дією і результатом;

– не виявлені в пам'яті підекспертної особи перевірені дані на поліграфі відносно уявного образу, пов'язаного з розслідуванням конкретного кримінального правопорушення, у тому числі нерозкритого злочину минулих років. Це засвідчує те, що в особи, в принципі, не міг сформуватися такий ідеальний слід відображення в її пам'яті в силу відсутності інформаційних даних щодо обставин розслідування кримінального правопорушення.

Висновки. Узагальнюючи викладене вище, доходимо висновку про те, що:

1) застосування поліграфа в кримінальному судочинстві України створює додаткові можливості для пізнання досудовим слідством того, що знаходиться за межами звичайних людських можливостей і здібностей: знань, вмінь, навичок, практики тощо;

2) проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа є достатньо ефективним інструментарієм для отримання криміналістично-значущої інформації в розслідуванні конкретного кримінального правопорушення, у тому числі нерозкритих злочинів минулих років;

3) не використання чи відкрите ігнорування досудовим слідством сучасних науково-технічних засобів, до яких належить і поліграф, означає обмежити кримінальне судочинство належного, ефективного та своєчасного розслідування вчинених кримінальних правопорушень, і зокрема такої особливої категорії, як нерозкритих злочинів минулих років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- Біленчук П.Д. Аудіовізуальна психофізіологічна діагностика людини: історія, теорія, практика: [моногр.] / [Біленчук П.Д., Мотлях О.І., Рибальченко О.М., Усіков І.П.] ; за ред. П.Д. Біленчука. – К.: Атіка, 2013. – 419 с.
- Половникова Ж.Ю. Применение полиграфа в системе МВД Украины [Электронный ресурс] / Ж.Ю. Половникова. – Режим доступа: <http://www.poligraph.com.ua/crimpol/article2.htm>.
- Шеремет А.П. Криміналістика: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Шеремет А.П. – [2-ге вид.]. – К.: Центр учбов. літ., 2009. – 472 с.
- Біленчук П.Д. Криміналістика: підруч. / [Біленчук П.Д., Головач В.В., Салтевський М.В. та ін.]; за ред. П.Д. Біленчука. – К.: Право, 1997. – 256 с.
- Новая иллюстрированная энциклопедия. – М.: Большая Рос. энцикл., 2002. – Кн. 9: Кп–Ку.
- Комиссарова Я.В. Особенности невербальной коммуникации в ходе расследования преступлений / Я.В. Комиссарова, В.В. Семенов – М.: Юрлитинформ, 2004. – 224 с.
- Куницына В.Н. Межличностное общение: учеб. для вузов. / Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. – СПб.: Питер, 2003. – 268 с.
- Васильев В.Л. Юридическая психология: учеб. для вузов / В.Л. Васильев. – М.: Юрид. лит., 1991. – 469 с.
- Українська психологічна термінологія: словник-довідник. За ред. М. – Л.А. Чепи. – К.: ДП. «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – 302 с.
- Мотлях О.І. Поліграф: наукова природа походження, нормативно-правове регулювання та допустимі межі застосування: [моногр.] / О.І. Мотлях. – К.: Освіта України, 2012. – 394 с.
- Дідик В.Я. Огляд практики використання поліграфа («детектора брехні») / В.Я. Дідик, А.А. Бова // Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 1999.